

“PANISLOMIZM” VA “PANTURKIZM”

MAFKURALARINING FALSAFIY TAHLILI

Yusupova Dildora Dilshatovna

Mirzo Ulug‘bek nomidagi O‘zbekiston Milliy universiteti dotsenti
falsafa fanlari bo‘yicha falsafa doktori (PhD)

PHILOSOPHICAL ANALYSIS OF THE IDEOLOGIES OF "PAN-ISLAMISM" AND "PAN- TURKISM"

Yusupova Dildora Dilshatovna

Associate Professor at the National University Uzbekistan of
named after Mirzo Ulugbek Doctor of Philosophy (PhD)

ИДЕОЛОГИИ «ПАНИСЛАМИЗМА» И «ПАНТЮРКИЗМА» ФИЛОСОФСКИЙ АНАЛИЗ

Юсупова Дилдора Дилшатовна

Доцент Национального университета Узбекистана имени Мирзо
Улугбека

Доктор философии (PhD) по специальности «Философия»

Annotatsiya: Ushbu maqolada Yaqin Sharq mamlakatlari va Turkiston o‘lkasidagi islohotchilar tomonidan olib borilgan siyosiy harakatlar hamda bu harakatlarni faollashuviga sabab bo‘lgan panislamizm, panturkizm kabi mafkuralarning ijtimoiy-tarixiy sharoitlarga moslashish jarayonlari tarix falsafasi nuqtayi nazaridan tahlil qilingan.

Kalit so‘zlar: Turkiston, Rossiya imperiyasi, Usmoniy imperiyasi, panislomizm, panturkizm, islom dini, millat, mafkura.

Abstract: This article analyzes from the point of view of the philosophy of history the political movements carried out by reformers in the countries of the Middle East and the Turkestan region, as well as the processes of adaptation to the socio-historical conditions of such ideologies as pan-Islamism and pan-Turkism, which served as the reason for the activation of these movements.

Key words: Turkestan, Russian Empire, Ottoman Empire, pan-Islamism, pan-Turkism, Islamic religion, nation, ideology.

Аннотация: В данной статье рассматриваются политические движения, осуществляемые реформаторами в странах Ближнего Востока и Туркестана, а также процессы адаптации таких идеологий, как панисламизм и пантюркизм, к социально-историческим условиям, которые привели к активизации этих движений, анализируются с точки зрения философии истории.

Ключевые слова: Туркестан, Российская империя, Османская империя, панисламизм, пантюркизм, исламская религия, нация, идеология.

yu.dildorahon@gmail.com

<https://orsid.org/0000-0003-2276-5672>

KIRISH. Tarixda shakllangan mafkuralar xalqlar va millatlarning ijtimoiy-siyosiy hayotiga turli yo'nalishlarda ta'sir ko'rsatgan. Ular ayrim hollarda ijobiy o'zgarishlarga, ayrim hollarda esa salbiy oqibatlariga olib kelgan. Bugungi globallashuv davrida esa o'tmishdagi mafkuralar yangi zamonaviy sharoitda qayta tiklanib, avvalgi qonuniyatlar asosida emas, balki yangi tendensiyalar va jarayonlarni shakllantirmoqda. Natijada, diniy radikalizm va separatizm kabi vayronkor hodisalar mamlakatlarning taraqqiyotiga jiddiy xavf tug'dirmoqda. Shuning uchun, o'tgan davrda yuzaga kelib, bugungi kunda o'zgacha ko'rinish va maqsadlar bilan qayta shakllanayotgan bunday vayronkor mafkuralarni o'rganish hamda ularni ilmiy-falsafiy jihatdan chuqur tahlil qilish bugungi kunning muhim vazifalaridan biridir.

ADABIYOTLAR TAHLILI VA METODOLOGIYA. Ushbu mavzuni tadqiq qilishda tarix falsafasi, mantiqiylik, komparativistika, qiyosiy tahlil kabi metodlardan foydalanilgan. Shuningdek, mavzuni o'rganishda N.Xalfin, S.Abashin, K.Bendrikov, A.Taychenachev, K.Asxanov, V.Belokrenitskiy va Ali Xasanov kabi olimlarning tadqiqot ishlari tahlil qilingan.

TAHLIL VA NATIJALAR. XIX asr oxiri va XX asr boshlarida Rossiya imperiyasi uchun eng katta xavf bu panislamizm va panturkizm mafkurasi edi. "Panislamizm - ...Islomchilik g'oyasi Turkistonda mintaqa jamoatchiligi ongida islom dini va jamiyatni isloh qilish, uni yangilash, boshqa sivilizatsiyalarning ilg'or ilmiy, texnikaviy va madaniy yutuqlaridan foydalanish, fan, ta'lim sohalarini rivojlantirish g'oyalari bilan uyg'unlashgan tarzda kuchayib borgan.

Turkiston o'lkasi general-gubernatori S.M.Duxovskiy "Turkistondagi islom" nomli maxsus ma'ruzasida Rossiya imperiyasida yashovchi musulmonlarning ijtimoiy-siyosiy faolligi kuchayganligini e'tirof etib, ma'murlarni panislamizmga qarshi kurashga chaqirgan" [1. – B. 668.]. Xususan, general-gubernator S.M.Duxovskiy ushbu ma'ruzasida: "Panislamizm g'oyalarining Turkiyada va bizning tatarlar o'rtasida tarqalishi biz uchun siyosiy jihatdan ayniqsa zararlidir" [2] - deya,

alohida ta'kidlab o'tgan. Duxovskiyning bu ta'kidlari Rossiya imperiyasining XIX asr oxiri va XX asr boshlarida musulmon jamoalariga nisbatan siyosatidagi asosiy xavotirlardan biri – panislamizm g'oyasining tarqalishi va uning siyosiy oqibatlariga bog'liq bo'lgan. Ayniqsa, Turkiyaning musulmon dunyosidagi yetakchi roli, xalifa institutining siyosiy ahamiyati va panislamizm g'oyasining targ'iboti orqali imperiyadagi musulmonlarning birlashishi xavfi Duxovskiy tashvishga solgan. Uning fikricha, bunday jarayon Rossiya imperiyasi tarkibidagi tatarlar va boshqa musulmon xalqlar orasida ta'sirchanlikka olib kelishi, shuningdek, ichki va tashqi siyosatdagi barqarorlikka salbiy ta'sir ko'rsatishi mumkin edi.

Shu bois, "... Sovet Rossiyasi va SSSR rahbariyati panislamizmga qarshi kurashda xuddi turkchilik va turonchilikka nisbatan bo'lganidek, qat'iy choralar ko'rgan. Ular panislamizm va panturkizm jadidchilik va bosmachilik harakatining asosiy mafkurasi deb hisoblashgan" [1. – B. 668.].

Yana bir mafkura, ya'ni panturkizm mafkurasi ham Rossiya imperiyasini xavotirga qo'ygan mafkuralardan biri bo'lgan. "Panturkizm (pan... va turk) - turkiy xalqlarni birlashtirish g'oyasiga Rossiya va Angliya imperiyalari, shuningdek, SSSR tomonidan berilgan rasmiy nom hisoblangan. Bu harakat ildizlari ancha chuqur bo'lsa ham, biroq u XIX-asr oxirlari – XX-asr boshlarida Usmonli turk sultonligi va chor Rossiyasining turkiy xalqlar yashaydigan hududlarida keng tarqalgan. Yosh turklarning partiyasi "Ittihod va taraqqiy" bu qarashni o'z g'oyasi sifatida qabul qilgan. Keyinchalik Turkistondagi jadidchilik harakatining namoyondalari, Yosh buxoroliklar va Yosh xivaliklar ham uni o'z dasturiy qarashlari sifatida e'tirof qilishgan. Turkistonda podsho Rossiyaning zulmiga qarshi ko'tarilgan xalq qo'zg'olonlari, turli norozilik chiqishlarini mustamlakachi ma'murlar panturkizm va panislamizm oqimlari ta'sirida uyushtirilgan, deb da'vo qilishgan" [1. – B. 671.].

Chunonchi, O'zbekiston SSSR Markaziy davlat tarixiy arxivi direktori, tarix fanlari doktori, professor Naftula Aronovich Xalfin (1921-1987)ning "Markaziy Osiyoning Rossiyaga qo'shilishi (XIX asr 60-90-yillar)" [3] nomli asarida

“Jadidlar, panislomchilar, panturkchilar va boshqa burjua millatchilari va reaksionerlari Turkiston xalqlari oʻrtasida dushmanlik tuygʻularini, Rossiyaning boshqa xalqlarga, birinchi navbatda ruslarga nisbatan nafratni qoʻzgʻashga harakat qildilar. Ular podsholikning mustamlakasiga aylantirilgan Oʻrta Osiyo xalqlari boshiga tushayotgan azob-uqubatlarning aybdori sifatida rus xalqini ayblab, tuhmat qilishga urindilar. Bu faktlarning aniq tortishuvi, tarixiy voqelikning buzilishi edi” [3. – B. 443.]– deydi.

Xalfin oʻz qarashlari orqali jadidlar, panislomchilar, panturkchilar va boshqa burjua millatchilarini rus millatiga qarshi nafrat uygʻotishda ayblashga harakat qiladi. Shu bilan birga, u tarixiy voqelikning buzilishida ham aynan ularni aybdor qilib koʻrsatadi. Bu fikrdan uning qaysi manfaatlarga asoslangan holda yondashganini anglab olish qiyin emas. Chunki, jadidlar va millatparvarlar oʻz faoliyatlarida har doim millat manfaatlarini ustuvor qoʻygan shaxslar sifatida maʼlum boʻlgan. Agar ularning harakatlari Rossiya imperiyasiga salbiy taʼsir koʻrsatgan boʻlsa, bu ularni ayblash uchun asos boʻlolmaydi.

Panislomizm va panturkizm mafkuralari hozirgi kunda ham Yaqin Sharq va Markaziy Osiyo mintaqalarida oʻz tarixiy ildizlari asosida mavjudligini saqlab kelayotganligi, ularni bugungi kunda sinkretlashgan koʻrinishga ega boʻlib, yangi maqsadlar va yoʻnalishlarga moslashtirilgan holda taraqqiy etishiga sabab boʻlmoqda. Bu esa ushbu hududlardagi yoshlar tafakkuriga salbiy taʼsir koʻrsatmoqda. Shu sababli, panislomizm va panturkizm mafkuralarining tarixiy ildizlarini hamda ularning Rossiya va Angliya imperiyalariga koʻrsatgan taʼsirini oʻrganish joriy davr uchun ham dolzarb masala hisoblanadi. Chunki bu taʼlimotlarning tarixi hozirgi tendensiyalarni tushunish va ularning qanday ishlayotganini aniqlash uchun muhim maʼlumotlar taqdim etadi.

Maʼlumki, Usmoniy imperiyasi oʻtgan asrda Sharqda Gʻarbga mustamlaka boʻlmagan hudud hisoblanardi. Biroq boshqa musulmonlar yashaydigan mamlakatlar Angliya va Rossiya imperiyalarining mustamlakasiga aylangan edi. Shu bois, Usmoniy imperiyasi mustamlakaga aylangan

musulmon mamlakatlari uchun bari bir oʻz liderligini saqlab qolishga harakat qilgan.

Rossiya va Angliya imperiyasi tarkibidagi mustamlaka mamlakatlarning eng asosiy muammolaridan biri “milliy tiklanish” muammosi hisoblanadi. Milliy tiklanish jarayonida millatning ehtiyoji, milliy mafkurasi maydonga chiqadi. Shu jarayonda milliy ziddiyatlar ham paydo boʻlib, voqealarning ketma-ketligi hamda uni talqin qilish holati turli toʻqnashuvlarni vujudga keltirib chiqaradi.

Sergey Abashinning “Markaziy Osiyodagi millatchilik” [4] deb nomlangan asarida islom va millatchilikning oʻrtasidagi masalalarga toʻxtalib: “...millatchilik Yaqin va Oʻrta Sharqdagi koʻplab musulmon jamiyatlarining birligiga putur yetkazadi, ular ichida ijtimoiy tuzilmada vertikal va gorizontalar boʻlinishning yangi chegaralarini yaratadi” [4. – B. 208.] - deyiladi. Bu bilan muallif millatdan koʻra din koʻproq imkoniyatlarga ega ekanligini, shuningdek, millatchilik musulmonlar oʻrtasiga ham nifoq tushishiga olib kelib, diniy birlashish zarur boʻlgan hollarda millat ajratish illati salbiy taʼsir qilib, musulmonlarning birligiga putur yetkazishi mumkinligiga shaʼma qiladi.

Aynan millatchilik va diniy birlik zarurmi degan gʻoya asosida 1908-yil avgust oyida general-gubernator Mishenko tomonidan oʻz yordamchisi raisligida yashirin komissiya tuziladi va u “musulmonlar orasidagi ruhiy oqimlar va mahalliy aholini boshqarishning salbiy tomonlari” masalasiga oydinlik kirita boshlaydi. Komissiya Turkiston oʻlkasining tub aholisi oʻrtasida uch xil ruhiy harakat bor, degan xulosaga keladi: a) panislomiy, pirovard maqsad musulmonlarni nasroniy davlatlar va millatlarning qulligi va vasiyligidan ozod qilish; b) inqilobiy, hali aniq belgilanmagan; c) Turkiston musulmonlarining tatar-turklashuvi bilan tavsiflanadigan “progressivlik” harakati [5. – B. 275-276.].

Yuqorida sanab oʻtilgan harkatlarning birinchisida panislomizm mafkurasi yetakchilik qilsa, ikkinchisida bosmachilik, mardikorlar harakati, paranji tashlash, milliy ozodlik harakatlarini misol qilish mumkin. Uchinchi esa, panturkizm mafkurasi hisoblanadi. Shuningdek,

komissiya tub aholi orasida inqilobiy kayfiyatning paydo bo'lishini eng xavfli omil deb topadi hamda bayonnomada quyidagicha qayd etadi: "Turkiston musulmonlari o'rtasida inqilobiy achchiqlanish sodir bo'lsa, mintaqada shu tarafdin xavf tug'iladi va panislomizm harakati ayni damda ikkinchi o'ringa o'tib qoladi" [5. – B. 276.].

Yuqorida keltirilgan fikrlar millatchilikning naqadar xavfli ekanligini ko'rsatadi. Biroq, turkiylashtirish ssenariysi islomlashtirish ssenariysiga qaraganda ancha past va faqat milliy, etnik birlikka erishish uchun zarur bo'ladi. Islomiy birlik esa, milliy birlikka qaraganda ancha kengroq va ishonchliroq strategiya bo'la olishi mumkin.

1876-yil taxtga kelgan Sulton Abdul Hamid II davrida milliy siyosatda panislomizm ta'limoti hukmronlik qildi, u quyidagi elementlarni o'z ichiga oldi:

1) Sulton-xalifaning qiyofasini yangilash; 2) butun dunyo musulmon jamoalari bilan aloqalarni faollashtirish; 3) Usmonli imperiyasini barcha musulmonlarning himoyachisi sifatida belgilash; 4) Sulton qatnashgan diniy urf-odatlar va marosimlarga jamoatchilik e'tiborini qaratish [6. – B. 107.]. Shu bois, "Abdulhamid II davrida Usmoniy imperiyasi mafkurasining asosi islom dini yoki rus adabiyotida odat bo'lganidek, "panislomizmning reaksion ta'limoti" bo'ldi. Ko'rinishidan, Sulton o'z hukmronligining boshida "usmoniylik" konsepsiyasini yanada rivojlantirishning befoydaligini anglagan" [7. – B. 10.].

"Ma'lumki, islom din va siyosiy mafkura sifatida irq, til, etnik guruhlar va mintaqaviy jamoalarda bo'linishni tan olmaydi" [8. – B. 45.]. Shu bois ham panturkizm mafkurasidan ko'ra panislomizm mafkurasi Usmoniy imperiyasini saqlab qolishi mumkin bo'lgan yagona mafkura sifatida baholangan.

Turklar boshqa geosiyosiy, geostrategik faoliyat dasturlaridan, chunonchi ruslar yuritgan etnik-diniy maskanlar yaratish, mahalliy aholini til, din va milliy tomondan assimilyatsiyaga giriftor etish, o'ziga qaram holga keltirish, maxfiy shakldagi uzoq muddatli geosiyosiy ta'sir mexanizmlarini

yaratish kabi usullardan foydalanmaganlar. Turklarning geosiyosiy shiori "yo makonga tom hokim bo'lish, yoki hududni tark etmoq" siyosatidan kelib chiqqan [9. – B. 204].

XULOSA. Yuqoridagilardan kelib chiqqan holda aytish mumkinki, Rossiya va Turkiya tashqi siyosatida bir-biridan xavfsirash va bir-birining strategiyasiga qarshi mafkuralar bilan kurashish yaqqol ko'zga tashlanadi. Bu ikki imperiya tashqi siyosatda o'zaro hamkorlik qilayotgandek ko'rinsada, biroq biri ikkinchisiga zimdan turli choralar ko'rishga harakat qilgan.

Foydalanilgan adabiyotlar ro'yxati:

1. Ўзбекистон миллий энциклопедияси: Панисломизм. 6-жилд. Мирий-Пархиш. - Тошкент: Ўзбекистон миллий энциклопедияси, 2003.
2. ЦГА РУз. Ф.И-1, оп. 32, д. 384, л. 7.
3. Халфин Н.А. Присоединение Средней Азии к России (60-90-е годы XIX в.) – Москва.: Наука, 1965.
4. Абашин С. Национализмы в Средней Азии: в поисках идентичности. Санкт-Петербург: Алетейя, 2007.
5. Бендриков К.Е. Очерки по истории народного образования в Туркестане (1865-1924 годы). - Москва: АПН РСФСР, 1960.
6. Тайченачев А.А. Национальная политика Стамбула: от Османской империи к Турецкой Республике. // Выпускная квалификационная работа бакалавра. - Томск: 2018.
7. Асханов К.Г. Мусульманские страны Ближнего Востока в XX – начале XXI веков. Учебное пособие. - Казань: Яз, 2014.
8. Белокреницкий В.Я. Пакистан, Южная Азия, исламский мир, Восток. Избранные публикации 2008 – 2016 гг. / Институт востоковедения РАН. – М.: ИВ РАН, 2016.
9. Али Хасанов. Геоисёсат. / Озарбайжончадан Бобохон МУҲАММАД ШАРИФ таржимаси. - Тошкент: Tamaddun, 2016.